

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 93/94:913

Я.В.ВЕРМЕНИЧ *

ЛОКАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ РІВНІ ВІТЧИЗНЯНОГО НАРАТИВУ

Критичному аналізу піддається вітчизняне бачення гранд-наративу як простеження у «великому форматі» основних етапів еволюції – від появи на території сучасної України осілого населення до сьогодення. Як альтернатива пропонується локально-регіональна схема історичної репрезентації з акцентом на перехресних культурних впливах.

Ключові слова: *наратив, Ліотар, локальність, регіоналізація, пограниччя.*

Запрошення редакційної колегії «Українського історичного журналу» взяти участь в обговоренні підходів та концепцій сучасного українського гранд-наративу спочатку сприймалося з певним скепсисом. По-перше, декілька років тому редколегія зверталася з аналогічними проханнями, але до друку матеріалів справа так і не дійшла. По-друге, поділяючи загалом критичний настрій ініціаторів дискусії – Г.Касьянова та О.Толочка – щодо вад українського історієписання і їхню налаштованість творити вітчизняний історіографічний синтез «поза канонами мастер-наративу», не можу знайти відповідь на питання: чим уже майже відкинутий ними як методологічний ключ мастер-наратив відрізняється від гранд-наративу, що прикрашає журнальну рубрику й тією чи іншою мірою задає тон дискусії?

Сумніви значною мірою розвіялися після ознайомлення зі статтею С.Плохія¹. Автор точно підмітив слабку струну, на якій грають практично всі критики сучасного вітчизняного наративу. Так, українська історія стане істотно багатшою, якщо до її канви буде включено повнокровну історію не лише української, але й інших етнічних спільнот. Але чи вдасться в такий спосіб вийти за рамки національно-етнічної парадигми? Радше це буде диверсифікація підходу, а не відмова від нього. Адже багатоетнічний підхід підживлює примордіалізм такою ж мірою, як і етнонаціональний.

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ
E-mail: yarover@ukr.net

¹ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.4–12.

У баченні С.Плохія значно більш продуктивним для створення нової історії України може бути транснаціональний підхід, базований на її розгляді як цивілізаційного й культурного кордону, своєрідної контактної зони. Розміщення наших просторів «посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною» – ця його ідея абсолютно точно збігається з обраним нашим відділом напрямом досліджень, зафіксованим у розпочатій розробці теми «Феномен пограниччя в долі України: історичні витоки, рефлексії, ментальні впливи». Використання порівняльних підходів у ключі новітніх «пов'язаних», «перехресних» історій – це саме те, що здатне вивести вітчизняний наратив із глухого кута ексклюзивності й телеологічності. А поєднання методів макро- та мікроісторичних досліджень допоможе реалізувати вже неодноразово озвучуваний посыл С.Плохія: зробити історію України такою, яка збагатить історію Східної Європи та Європейського субконтиненту.

Щоправда, безпроблемним цей шлях не буде. Доведеться, зокрема, розв'язувати не менш складне завдання співвідношення національного/регіонального/локального на кожному історичному етапі. І вибудовувати порівняльні моделі різних наративів, у тому числі й таких небезспірних, яким є, скажімо, закарпатська версія політичного русинізму. Тому в дискусії щодо формату багатотомної історії України має, на мій погляд, з'явитися акцент на розведенні й наступному узгодженні термінів «гранд-наратив», «регіональний наратив», «локальний наратив».

Відразу ж зазначу, що ані саме поняття наративу (фр. «nécit»), уведене в обіг П.Рікером, ані наративізм як методологічний принцип негативних конотацій у мене не викликає. Зрештою, ідеться всього лише про оповідну форму викладу, апарат для впорядкування інформації, засіб для надання певній сумі фактів єдиної смислової конфігурації. Інша річ – значно складніші й неоднозначні поняття «гранд-наратив», «мастер-наратив», «метанаратив», введені в науковий обіг Ж.-Ф.Ліотаром. Скептичний негативізм відразу ж з'являється щодо формули «сучасний український гранд-наратив» у застосуванні до викладу у «великому форматі» вітчизняної історії – від появи осілого населення на території нашої країни до сьогодення. Як «свіжа метафора» вона, можливо, і має право на існування. Але ж ми вже звикаємо до її застосування як поняття та навіть своєрідної метакатегорії. Чи варто це робити, особливо в контексті забезпечення «інтелектуальної сумісності з поширеними у західній науці тенденціями історієписання»²? Тут, очевидно, не обійтися без деякого заглиблення в етимологію понять, що з'явилися в контексті «наративістського повороту».

«Кінець великих наративів» у баченні Ж.-Ф.Ліотара

«Наративістський поворот» у гуманітарних науках (термін М.Крействірта), що супроводжувався появою наратології як субдисципліни, наприкінці ХХ ст. сфокусувався у вигляді двох протилежно спрямованих тенденцій: своєрідний

² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й безпеки при написанні нової історії України // Там само. – 2012. – №6. – С.4.

«поворот до наративу» як методологічний ключ до творення антропологічно орієнтованої історії супроводиться визнанням кризи метанаративів. При цьому й сам «нاراتивний поворот», і жорсткий спротив ідеї «метанаративів» в історії були спровоковані постмодернізмом у руслі відходу від традиції, ідеалу вичерпного знання, утвердження плюралізму «фрагментарного досвіду».

Те, що саме наратив опинився у фокусі дискусій про науковий статус історичних дисциплін, було прямим результатом лінгвістичного повороту в гуманітаристиці – саме від нього бере свій початок перетворення історії понять на своєрідну лінгвістичну методологію, в основі якої лежить контекстуалізм. Свою роль у цьому процесі відіграли прогресуюча антропологізація пізнання й міждисциплінарні дослідження перформативної ролі мови.

1960–1970-ті рр. ознаменувалися розквітом структуралізму й семіотики; для історичної науки вони стали часом, говорячи словами Р.Барта, «приниження (якщо не повного зникнення) оповіді», втрати інтересу до хронології на користь аналізу структур. Лінійне сприйняття часу, яке у практиці історієписання редукувалося до хронології, поступається місцем історіографічним операціям репрезентації й текстуалізації, пошукам моделей пояснення/розуміння у процесах дискурсивного осмислення історичного наративу. Такий підхід проклав шлях до виразного «осучаснення минулого» з одночасною «історизацією сучасного». Уявлення про час почали розглядатися в контексті історії ментальностей – з аналізом того, як ці уявлення змінювалися від століття до століття, від однієї культури до іншої.

Примітною ознакою постмодерності стали, отже, радикальні сумніви щодо науковості того фундаменту, який закладено в основу гуманітарних знань. У такому контексті введено Ж.-Ф.Ліотаром поняття гранд-нاراتиву стосувалося не просто великих за змістом та обсягом оповідних моделей, а лише тих, які набували найвищого ступеня узагальнення, являли собою головний ідеологічний апарат модерності.

Прикладами таких наративів у Ж.-Ф.Ліотара є християнство, Просвітництво, капіталізм, марксизм, фемінізм, психоаналіз. Війна «великим наративам», яку він оголосив, була по суті викликом прогресизмові Просвітництва. Це війна з усеохопністю й такими тлумаченнями універсальності, які розуміють відмінність як взаємовиключність. Уводячи поняття «диференда» та «малих наративів», Ж.-Ф.Ліотар запропонував нову політико-естетичну філософію з акцентом на відкиданні примітивної узагальненості та однозначності в оцінках. Постмодернізм у його баченні власне й був спробою розв'язати проблему відмінності не шляхом категоричної універсальності та протиставлень, а своєрідних «мовних ігор», локальних втручань, несподіваних ходів. На переконання мислителя, саме малі наративи стають життєздатними політичними стратегіями за умов постмодерності. До метамови й логоцентризму філософ ставиться скептично, адже в комунікаційному спілкуванні ніколи не існують правила, прийнятні для всіх конфліктуючих сторін.

Вибудовуючи грані між модернізмом та постмодернізмом, Ж.-Ф.Ліотар бачив суттєву ваду першого у прихильності до універсального чи головного наративу, що визначає умовні параметри всіх інших субнаративів і наділяє всю

систему одноголосним значенням. Цьому метанаративу з орієнтованим на події фокусом у модернізмі приписувалася роль універсального ключа до розуміння всього сущого. Постмодерністське мислення сформувалося всупереч такому баченню – як царина невизначеностей і незавершеності. Не дивно, що у викладі Ж.-Ф.Ліотара все, що бодай нагадувало раціональний розум Просвітництва, викликало заперечення. У поняття «диференд» він вкладав конфлікт між раціональним розумом та уявою, який у принципі не розв'язується на шляхах універсальних підходів, а може бути лише відчутним в якійсь конкретній ситуації. В усіх своїх творах Ж.-Ф.Ліотар утверджував антипозитивістський перспективізм з опорою на протилежний узагальненням партикуляризм. Він переконаний: людський досвід піддається поясненням не на основі універсальних принципів, а в термінах змінності та розмаїття локальних і залежних від випадковостей сил.

Малі наративи в баченні Ж.-Ф.Ліотара виходять на передній план тоді, коли великі наративи модернізму втрачають свою креативність. Рухливі й піддатливі до компромісів, вони ефективно діють там, де місце політичних втручань великих масштабів займають локальні втручання та де останнім справді вдається знайти спосіб розв'язання тієї чи іншої проблеми. На відміну від модерності постмодерність діє на рівні конкретних справ і віддає перевагу нестандартним прийомам. Не випадково термін «малі наративи» філософ застосовує як антитезу «великим наративам», котрі називає «паралогічними» – дивними чи навіть такими, що суперечать здоровому глуздові.

Що ж до «малих наративів», то вони у Ж.-Ф.Ліотара не обов'язково стосуються частковостей і конкретних випадків; до цієї категорії він відніс, приміром, загальнофілософські категорії фракталів і катастроф. Смысл означення «малий» стосується радше системи зв'язків, послідовних у постмодернізмі на відміну від паралельних у модернізмі. А також мінливості ідей як таких: за Ж.-Ф.Ліотаром, вони схожі на хмари, легкі й неокреслені, щойно нам здається, що ми їх роздивилися, як вони вже набули іншої форми.

Парадоксальним чином ідея наративу як універсального засобу розуміння й пояснення дійсності виявилася, отже, знаряддям розхитування раціональних пояснювальних моделей. Здатність наративів «творити реальність» і водночас утверджувати її відносність і «варіабельність раціональностей» поставила під сумнів усі пояснювальні схеми. Не дивно, що головним об'єктом критики стали гранд-наративи разом із пропагованими ними поняттями «долі», «прогресу», «діалектики» тощо. Останні були проголошені рештками міфічних і релігійних марень. Загальний спротив щодо «великих нарацій», за Г.Вайтом, мав у своїй основі несприйняття типу телеологічного мислення як такого. Телеології немає у природі, її не може бути також і в історії. Твердження це відноситься як до історії локальної, так і до всесвітньої («universal»)³.

Ставлення до постмодернізму у середовищі соціогуманітаріїв залишається неоднозначним. Однак не можна не погодитися з В.Онопрієнком: «Постмодерністські новації помітно змінюють обличчя соціогуманітарного знання. Увага дослідників

³ Вайт Г. Історична подія // Ейдос. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.105.

зосереджується на спеціальному вивченні процесів саморефлексії, інтелектуальної творчості, форм мови, письма й мовлення, вербальних і невербальних текстів. Релятивізація й історизація поняття “знання” сприяє формуванню іншого ставлення до самого логіко-нормативного стандарту науковості⁴.

Такий дещо розлогий екскурс у доробок Ж.-Ф.Ліотара в даному випадку уявляється потрібним для того, щоб показати, наскільки відчутна дистанція відділяє первісний зміст поняття «гранд-наратив» від його вітчизняних трактувань. Називати національним гранд-наративом послідовний виклад у «великому форматі» історії України від первісних часів до наших днів – значить удаватися до спрощення, яке відбиває притаманну вітчизняній традиції хронічну неувагу до історії понять. Але «дзвінкий» термін уже сприймається як метанаратив із претензією на універсальність тлумачень. Отже те, проти чого так активно боровся автор поняття, у нас утвердилося як когнітивна норма.

Зі сказаного можна зробити висновок: пошук в історії закономірностей, єдиного архетипу, яким мають відповідати національні, регіональні, локальні різновиди історичного мислення є справою, приреченою на неуспіх. Так само, до речі, як і спроби вибудовувати історичні сюжети на основі раціональності як способу буття. Якщо винести «за дужки» постійно присутні в історії джерела ірраціональності, міфи, фантазії, у ній просто не залишиться простору для свободи. Зрештою те, що називається «ходом історії», величезною мірою залежить від випадковостей і всього того, що у Ж.-Ф.Ліотара йменується «непрезентабельним»⁵.

Від форми до змісту: принади «денаціоналізації»

У такому перекодуванні значення основоположної лексеми великої біди немає: не так уже й мало метафор утвердилися в історієписанні у вигляді понять. Суттєвіше те, що фокус дискусії поступово переноситься у площину продуктивності національних історій як таких. Справді, якщо існує країна, то важного дисциплінарного статусу набуває країнознавство, а країнознавство немислиме без власної історії. Без «подієвого» наративу просто неможливо обійтися у сфері історичної дидактики. Але надзвичайно важливо у творенні «національних історій» не збиватися на манівці некритичного «країнолюбства», національної мегаломанії. Варто пам'ятати застереження відомого німецького історика-теоретика Й.Рюзена: набуття ідентичності й самоповаги шляхом відмежування свого життєвого простору від простору інших і наділення «свого» позитивними, а «чужого» негативними оцінками в історієписанні здатне призводити до оцінного маніхейства, репроективної телеології, знецінювальної маргіналізації інших⁶.

Отже, справа не в наративних чи якихось інших формах репрезентації минулого, а у змісті, котрий у ці форми вкладається. Спокусливо викласти історію

⁴ Оноприенко В. «Нарратив» в історії: вызовы Постмодерна // Ейдос. – Вип.5. – С.261.

⁵ Lyotard J.-F. Postmodern Condition: A Report of Knowledge. – Minneapolis, 1984; *Readings B. Introducing Lyotard: Art and Politics.* – London, 1991.

⁶ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.153.

народу чи країни за лекалом біографії людини – від народження через самоствердження до героїчних здобутків: саме така модель вважається оптимальною з погляду виконання виховної функції. Але коли спільноті середньовіччя чи раннього нового часу приписується здатність до раціонального цілепокладання (на зразок «одвічного прагнення» українського народу до «возз'єднання» з російським чи послідовного обстоювання українцями на всіх етапах свого розвитку ідеї власної національної державності), такий суб'єктивізм здатен знецінити навіть серйозне прирощення наукових знань. Коли ж при цьому у фокусі виявляється протиставлення «ми – вони», і «наше» наділяється найвищими чеснотами, а «чуже» представляється як смертельна загроза, історія взагалі втрачає раціональну основу.

Ідея «історичного повороту» у цьому контексті прямо пов'язується зі зміною орієнтирів і відкриттям інтелектуальних кордонів у просторі широко витлумаченої інтердисциплінарності. Нові підходи в історієписанні вже неможливо розглядати поза впливом економічних, соціологічних, політологічних теорій, зокрема нового інституціоналізму, раціонального вибору, мережевого та подієво-структурного аналізу. А популярні пояснювальні схеми «залежності від минулого розвитку» («path dependency») набувають форми двох різновидів: критичних перехресть («critical junctures») та ретроспективних послідовностей («reactive sequences»)⁷. У крайніх оціночних узагальненнях наративізмів як логіці наївного повсякденного мислення, побудованій на осмисленні причинно-наслідкових зв'язків із метою вилучення «уроків», узагалі відмовлено в науковості. Надзвичайно привабливими у цьому контексті виступають ідеї переходу від наративізму до когнітивно-інформаційної парадигми з акцентом на русі ідей, історії людського мислення⁸. Але чи здатна інтелектуальна історія, за всієї поваги до її можливостей, відтворити багатогранність суспільного й індивідуального історичного досвіду?

Прості істини «нового когнітивізму» добре сприймаються на рівні теорії, але у процесі історієписання для їх утвердження доводиться долати чималу силу традиції. Історії, структуровані за національним принципом, упродовж двох останніх століть утвердили за собою водночас презумпцію науковості й авторитетність легітимізаційного засобу. Уважається, що територіальні рамки, обмежені сучасними державними кордонами, створюють оптимальні можливості для відтворення у хронологічній послідовності найважливіших подій – від появи осілого населення до сучасності. Те, що на цій території жили, змінюючи один одного, різні племена, етнічні спільноти з відмінними життєвими світами, що династичні угоди, війни, епідемії, міграції вносили істотні корективи в їх просторове розташування, зазвичай знаходить відображення лише в найзагальнішому вигляді. Не привертає суттєвої уваги й те, що різні спільноти перебували на відмінних рівнях історичного розвитку і їхній «історичний час» не збігався з календарним. Зрештою увага фокусується на історії домінуючого етносу, а перелік його реальних чи уявних чеснот стає вже справою техніки.

⁷ Докл. див.: Савельєва І.М. «Исторический поворот»: за границами истории // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. – Москва, 2012. – С.36–54.

⁸ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – Москва, 2009. – С.352–353.

Домінування в історієписанні національних моделей, здебільшого у формі «політичної історіографії» країни на ґрунті симбіозу переважаючої етнічної групи й держави, хоч і вважалося нормою, але час від часу піддавалося критичному переосмисленню. Його переваги та вади були уважно проаналізовані, зокрема, у ході реалізації проекту Європейського наукового фонду «Репрезентації минулого: національне історієписання в Європі XIX–XX ст.»⁹. Зрештою вже наприкінці XX ст. виразно виявилось розчарування в пояснювальних можливостях «національних історій», унаслідок чого було поставлено під сумнів ефективність ґрунтованого на етноцентризмі модернізаційного підходу в історієписанні. Серйозної критики зазнали всі «цільові моделі» («goal models»), починаючи від К.Маркса й завершуючи Т.Парсонсом. Їм на зміну приходять більш гнучкі моделі «розв'язання конкретних завдань» («problem solving model»), які відкидають ідею напередзаданості як хибну у своїй основі. Уведені в дію механізми каузального й порівняльного аналізу роблять беззмістовним пошук загальних закономірностей в історії.

Розчарування в пояснювальній силі «великих наративів» супроводиться гострою критикою ефективності європоцентристських за своєю суттю модернізаційних підходів в історієписанні. Разом із соціологами «третьої хвилі» історики дедалі частіше фокусують увагу на локальному, одиничному, індивідуальному, особливо за умов нестійкості й мутацій, інверсій тощо. Міцнішає переконаність у тому, що оскільки соціальні процеси не є лінійними, а розвиваються одночасно на різних рівнях, наративи не можуть бути універсальними. І за способом конструювання, і за пояснювальною логікою вони мають бути сутнісно темпоральними, історичними, такими, що відбивають варіативність і самого минулого, і його інтерпретацій.

За влучним спостереженням польського історика В.Вжосека, прагнення легітимізації національних історій шляхом відтворення узагальненого образу еволюції певної нації/народу неминуче штовхає істориків на конструювання цього образу за взірцем біографії людини. Таким схемам історичного процесу притаманні антропоморфність (надання історії рис життя людини), генетичність (перенесення сучасних уявлень про народ на час його виникнення), змінність (вибудова еволюційних схем за зразком етапів людського життя – народження, становлення, зрілості). Така історія завжди представляється як «біографія нації», а історіографія – як «автобіографія нації», причому домінує тенденція втиснути всю минувшину в рамки суто етнічної історії. Творення ідеалістичних стереотипів і міфів неодмінно веде до протиставлення одних народів іншим, збіднення образу минулого¹⁰.

Не випадково проблема «методологічного націоналізму» сьогодні чи не головний об'єкт критики на конгресах істориків, філософів, соціологів, представників інших соціогуманітарних наук. Дистанціювання від орієнтації на національні наративи повсюди базується на постулатах «виходу до нових просторів»

⁹ Див.: *Berger S., Lorenz C. Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe.* – Basingstoke, 2010.

¹⁰ Дискусії на цю тему в рамках IV Міжнародної наукової конференції польських та українських учених «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX ст.» (вересень – жовтень 2005 р.) див.: *Український історик.* – 2006. – Т.43. – №1/3. – С.325–326.

і «методологічного територіалізму». Це означає, що місце головних геополітичних акторів – націй-держав, а також релігій, які опонують одна одній, поступово займатимуть глобальні процеси, розглянуті під кутом зору контекстуальності, у рамках того культурно-історичного середовища, котре їх породило. Оновлення теоретико-методологічного інструментарію при цьому мислиться на шляхах відходу від жорстких детерміністських моделей і схем, у руслі транснаціональних та мультикультуральних підходів¹¹. Бурхливий розвиток історії повсякденності, регіональної, локальної (зокрема нової локальної), усної історії, мікроісторії – свідчення того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму являє собою стійку тенденцію, що матиме свій розвиток у майбутньому.

І все ж багато хто з соціологів, політологів вважає, що в поборюванні «методологічного націоналізму» зроблено ще дуже мало. Особливо активно «б'є на сполох» У.Бек. Подвійний виклик глобалізації він убачає в тому, що й у політичному, і в методологічному сенсах вона спонукує до відмови від звички мислити в категоріях національної держави в усіх домінуючих типах соціального аналізу. У баченні У.Бека застарілими та провінційними виявляються всі історичні підходи, базовані на розгляді національних держав як «природних» соціальних і політичних форм сучасного світу. Антитезою «методологічному націоналізму» у його викладі постає космополітизація. А щоб нікого не лякали традиційно пов'язані з терміном «космополітизм» негативні конотації, він не втомлюється роз'яснювати: у даному разі космополітизм – це реальність універсалізму, методологічний погляд на себе очима «іншого». А космополітизація – не універсальна антитеза партикулярностям – націоналізму, локалізму, а подолання дуалізму між інтернаціоналізмом і націоналізмом. В останніх статтях автора теорій «світового суспільства ризику» присутній навіть такий крайній погляд: істина національного віджила й застаріла, її захисники – справжні ідеалісти, схильні дивитися на реальність крізь потерті національні окуляри. «У суспільстві ризику націоналізм стає ворогом нації», – стверджує мислитель¹².

Зрозуміло, що далеко не всі соціогуманітарії у сучасному світі готові поділяти такі радикальні підходи до оцінок національного й націоналізму. Але фактом стало те, що націоналізм уже не виступає в ролі чи не єдиного захисника культурного розмаїття. А головне, він уже не є опорою історизму – погляду на історію як на безперервний ланцюг подій, об'єднаних ідеєю передбачуваної наступності (Л.Альтюссер вдало застосував до нього поняття «ретроспективна телеологія»). Представлення у цьому контексті нації як продукту «національної свідомості» чи процесу самоусвідомлення – очевидний анахронізм, який, до речі, робить безмістовною аж надто популярну метафору «національного відродження». Модерні нації виникають у ході комунікаційних обмінів і пов'язаних із ними процесів соціальної мобілізації. Націю створює не якась

¹¹ Титаренко Л.Г. Современная теоретическая социология: Размышления после конгресса // Социс. – 2009. – №1. – С.16–24; Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Там же. – С.24–32.

¹² Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним: Космополитический поворот // Полис. – 2012. – №5. – С.44–58.

абстрактна ідея – навпаки, нові ідеї виникають на ґрунті вже сформованих суспільних зв'язків.

Прогресистські ілюзії у системі історичного мислення відходять у небуття разом із тим різновидом ліберального еволюціонізму, який у пошуках універсальності схильний ігнорувати культурні різновиди, уявлення про відмінний від календарного історичний час, існування темпоральностей, внутрішньо притаманних різним історичним процесам. Життя підтвердило продуктивність ідеї Е.Бенвеніста про те, що всякий наратив «коригується» дискурсом, епістемологічним вибором історика. То чи не корисніше відійти від значною мірою розвінчаної ідеї «великих наративів» і звернутися до можливостей «малих наративів», які з урахуванням сучасної геополітичної ситуації є зовсім не другорядними у творенні нових смислів? Адже зроблена Ж.-Ф.Ліотаром спроба переосмислення поняття історії з антиуніверсалістської перспективи у вітчизняному науковому дискурсі досі не оцінена належним чином.

Локальність та універсалізм

Домінуюча у сучасному науковому мисленні тенденція антифундаменталістського бачення світу відшукує свою нішу на перетині глобальних, регіональних, локальних пріоритетів та макро-, мезо- й мікропідходів. Глобалізація, створивши нову систему світових комунікацій, водночас стимулювала захисну реакцію на рівні «малих батьківщин». І тоді з'ясувалося, що глобалізація має свою протифазу – регіоналізацію, і що обидва ці процеси перебувають у складному, проте нерозривному взаємозв'язку. Глобалізація не нівелює локальне, а навпаки – піднімає його самоцінність, адже й сама концепція локального в тісному переплетенні з глобальним перетворюється на універсальну пояснювальну парадигму. Р.Робертсон доволі вдало вклав цю взаємозалежність у формулу глокалізації.

Саме тому сучасна система загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері базується на істотно переосмисленому співвідношенні глобального й локального. Маємо справу зі своєрідним «ефектом маятника». Якщо перша половина ХХ ст. характеризувалася підвищенням інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О.Шпенглера та А.Тойнбі, формаційний принцип у марксистському суспільствознавстві), то у другій його половині у фокусі зацікавлень опинилися сюжети, які вкладаються в поняття «історична локалістика» – мікроісторія, історія повсякденності, родини, краю. А початок ХХІ ст. ознаменувався черговим «пізнавальним поворотом» – відродженням інтересу до глобальних проблем (зокрема у формі появи макроісторичних моделей універсальної історії («universal history»), нової інтернаціональної історії («new international history»), транснаціональної історії («transnational history»). Така «універсалізація» історії не може не супроводжуватися підвищенням інтересом до співвідношення по лінії «глобальне – регіональне – локальне».

Справжній бум наукового інтересу до явищ регіоналізації, що супроводжував дослідження глобалізаційних процесів, для багатьох став несподіваним.

Виявилося, що саме глобалізація стимулює появу в локалітетів нових економічних і політичних ресурсів, і що саме на мезорівні регіонів відбувається гармонізація енергетики зустрічних потоків, котрі йдуть як згори вниз, так і низу догори. Складне взаємопереплетення глобального та локального, вкладене у формули глокалізації та глоболокалізму, зруйнувало ті уявлення про «занепад території», які були популярними в науковому дискурсі 1980–1990-х рр. Як переконливо довів дослідник європейського нового регіоналізму М.Кітінг, територія – це той «повсюдний чинник», який структурує політичне, економічне й соціальне життя та визначає параметри колективних реакцій. Саме тому говорити треба не про кінець територіальної політики, а про перебудову її структури¹³.

Взаємовідношення понять «локальне» та «регіональне» під впливом процесів глобалізації теж зазнало певної корекції. Загалом ці поняття співвідносяться як родове й видове, локальний рівень вважається нижчим щодо регіонального. Але локальний соціум усвідомлює свою особність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Саме регулятивна, аксіологічна, символічна, комунікативна та інші функції регіональної культури створюють основу локалізму у світосприйманні. Водночас вони здатні стати й базою політики культурної ізоляції та формування партикуляристських систем цінностей – аж до фундаменталістських.

Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації регіону через концепт уявленої спільноти. А це, своєю чергою, актуалізує потребу в пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрігрупових ознак.

Сьогодні інтерес до просторових впливів пронизує всі сфери соціогуманітарного знання, причому регіоналістика виявилася не менш затребуваною, ніж наукова глобалістика. Саме цей інтерес відчутно змінив кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії. Одні дослідники фокусують увагу на зростанні ролі нелінійних утворень і світових потоків, уособлюваних певним «центром». Інших цікавлять насамперед проблеми маргіналізації, кордонів, лімітрофів – усе те, що може бути об'єднане поняттям «периферія». Ті «лінії перетину», які повсюдно існують між глобальним і локальним, зробили термін «глокалізація» загальноживаним в аналізі культурних взаємопроникнень. Надалі конструювання «гібридних» термінів стало своєрідною інтелектуальною модою: Дж.Розенау, приміром, взаємодію інтеграції та фрагментації вклав у поняття «фрагмеграція».

На цьому фундаменті Дж.Розенау майстерно вибудовує дихотомію «утверджуючого глобального» («affirmative global») і локального, що чинить опір («resistant local»)¹⁴. До такої формотворчості не варто ставитися як до своєрідних «інтелектуальних ігор»: нові процеси потребують нових категоріальних визначень. Примітною ознакою нашого часу стала активізація теоретико-методологічних пошуків у зв'язці «час – простір»: там, де раніше простежувалися насамперед часові ритми, сьогодні домінують просторові підходи.

¹³ Keating M. The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change. – Edwar Elgar Pub., 1998. – P.67–75.

¹⁴ Rosenau J. Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization. – Princeton; New York, 2003.

Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діакронії. Якщо історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія й культурологія виходять із необхідності пов'язати історичні зрізи та визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Індивідуалізуючий геокультурний підхід передбачає комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти, соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Водночас увага фокусується на його місці у системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу та специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих *case-studies* в історичній ретроспективі та у сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій, регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів «іншого» у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної й політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Соціальний конструктивізм у системі соціогуманітарних наук – це не стільки чітко визначений науковий напрям, скільки сукупність підходів, схильних розглядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П.Бергером та Т.Лукманом, і постмодерністськими підходами М.Фуко й П.Бурдьє. В історієписанні зрушення відбуваються переважно в перенесенні дослідницької уваги з суб'єктів на відносини між ними; отже істориків не так цікавить сама подія («що це було»), а питання «чому, як, навіщо?». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмінною рисою історичного наукового дискурсу стає з'ясування в порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

На наш погляд, вітчизняному історичному загалу ще належить оволодіти методологією й методикою дослідження не просто регіональних особливостей, але і їх відображення у відповідних локальних дискурсах, у першу чергу тих, які відбивали реальні зіткнення інтересів по лініях «центр – периферія» і «регіон – регіон». На рубежі XIX–XX ст. українська історіографія досить швидко впоралася із завданням синтезування того, що уявлялося «відгалуженням» польської, російської, австро-угорської та інших історій, в єдину історію ще не існуючої модерної української нації. Нині, уже у XXI ст., на порядку денному постало до певної міри зворотне завдання – аналіз національної історії крізь призму особливостей історичної долі її регіонів. Це не має бути просто задокументований літопис життя кожного окремого регіону. Значно складніше (і продуктивніше) створити цілісну, але достатньою мірою прив'язану до території, локалізовану історію України – в усій багатогранності її центр-периферійних

і горизонтальних зв'язків, з урахуванням «поділів» і «переділів», заплутаних самоідентифікацій, регіональних дискурсів. Лише тоді в один ряд із переважно політичними синтезами історії України стануть ті, які можна буде (звісно, дуже умовно) називати регіональними.

Пошук власних парадигмальних орієнтирів в історичній регіоналістиці ще далеко не завершений, хоч початкову стадію цього процесу – розширення на основі міждисциплінарності категоріально-понятійного інструментарію – вона вже пройшла. Тепер важливо визначитися з набором основоположних парадигм, здатних структурувати відповідний науковий простір. На перший план тут виходить осмислення діалектики взаємопереходів по лінії глобальне/національне/регіональне/локальне, новий контекст відносин центрів і периферій, а також оптимальність комбінацій макро-, мезо- та мікропідходів у науковому пізнанні.

Один із головних напрямів новітнього методологічного синтезу полягає в поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі у дослідженні процесів регіоналізації. Ідеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотний бік процесів глобалізації в контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії.

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору є початком формування нової дослідницької парадигми. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія зробила послугу цілому сімейству суміжних наук. Зокрема, саме у предметному полі регіоналістики вона зробила помітний крок назустріч історичній науці. Поняття хронотопу органічно включає і просторові, і часові параметри людського буття. Специфічність культурної географії в тому й полягає, що вона не може існувати без заглиблення в минуле.

Для історичної регіоналістики проблема окреслення парадигмального статусу є водночас проблемою чіткого визначення просторового менталітету. Тут особливо важливо уникати погляду на регіон як на об'єкт «націоналізуючого» впливу. Кожен регіон має власні традиції, які в кінцевому підсумку допомагають йому «самовизначатися» у часі та просторі. Акценти на етнічності як чи не головному символічному ресурсі й важелі релігійно-етнічної мобілізації стимулюють етноцентризм у підходах, що змушує соціум жити «з головою, повернутою назад». Сучасні конструктивістські підходи орієнтують на рівноцінність культурних традицій, толерантність, пріоритетність громадянських начал.

Вихід сучасної історіографії поза межі національних кордонів створює проблему конструювання «глобального минулого» на фундаменті компаративізму й синтезу різних дослідницьких підходів. Від того, в якому співвідношенні перебуватимуть ідеї оновленої глобальності з дослідженням локально-просторової специфіки, залежить рівною мірою майбутнє як історичної глобалістики, так і історичної регіоналістики. І далі розхитування «антиколоніальних» бінарних моделей, і додання етноцентризму з його пошуком «фантомних ворогів» мислимі лише в контексті поглибленого компаративного дослідження різних традицій, культур, способів історіографічного мислення.

Для поглибленого аналізу ролі Степу в історичній долі України цікавою може виявитися кардинальна переоцінка місця й ролі номадизму, запропонована американським істориком П.Гямляйненом. Звична культурна ідіома, що ґрунтується на отождоженні номадизму з архаїкою/примітивністю/варварством, сьогодні вже не витримує наукової критики. Кочівники розглядаються не як патологія «нормальності», а як частина регіонального соціального простору – із власними механізмами соціальної організації та поведінковими стереотипами, з оригінальними способами взаємодії з чужорідним середовищем. Такі переоцінки стимулюють новий погляд на фронтири й пограниччя як «простір зустрічей» («meeting ground»), зони своєрідного культурного посередництва й обміну досвідом, часто травматичним для обох сторін¹⁵. Розширені трактування номадизму як прагнення до постійної «зміни місцеперебування» застосовуються до всіх «людей шляху» – ромів, мігрантів тощо. Як уважає С.Ушакін, «ставши частиною більш загального академічного інтересу до теми мобільності й простору, “номадологія”, “номадична теорія”, “сучасний номадизм” слугують своєрідним визнанням того, що ідеї про стабільність і сталість, які лежать в основі сучасних уявлень про ідентичність, суспільство й державу, усе менше й менше відбивають реальний стан справ»¹⁶.

Регіоналістика має постійно підтверджувати свій науковий статус, розв'язуючи суперечності між загальним і конкретним, цілим та частиною, центрами й периферіями. Обираючи з-поміж безлічі наукових підходів, вона мусять орієнтуватися насамперед на ті, які відкривають перспективу синтезу універсалізму та контекстуалізму, перехресних впливів, взаємодії відцентрових і доцентрових сил. Дослідження конкретного регіону може бути успішним лише за умови «включеності» його у світовий культурний простір. А загальний контекстуальний масштаб регіоналістики прямо залежить від пошуку власної ніші у системі як глобально-універсального (транснаціонального), так і локально-орієнтованого наукового знання.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура й функції загальної історії, яка надто довго базувалася на легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частина дихотомії «цивілізаційне – варварське» надто довго осмислювалося як синонім раціональності та прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж XX ст. цей фундамент поступово розмивався під впливом постколоніалістської й постмодерністської критики, унаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами; загальна історія внаслідок цього постала як сума багатьох історій, написаних із різних пунктів бачення. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд із регіональними концептами історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального).

¹⁵ Див., напр.: *Хямляйнен П.* Империя команчей. Введение: Колониализм наоборот // *Ab Imperio*. – 2012. – №2. – С.25–51.

¹⁶ *Ушакін С.* О людях пути: номадизм сегодня // Там же. – С.53–81.

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять «локус», «локалізм», «партикуляризм», «периферійність» тощо, поєднання макро- й мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» в більш або менш широкому часовому діапазоні.

Інтерес до локалізму й локальності у сучасних теоріях регіоналізму підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної та постнекласичної філософії. У гуманитаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що у взаємодії глобального й локального діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Сутність тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само, як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового в найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує в дослідженні як фон, усе ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям в обмеженому територіальними рамками середовищі.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинених», тепер постають як утілення «інакшості», з якою всім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Не випадково на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.) критичному аналізу було піддано навіть саму трирівневу систему розгляду минувшини, яка традиційно має такий вигляд: глобальний рівень – загальна історія, національний – вітчизняна історія, регіонально-партикулярний – історія регіонів і місць. На форумі пролунали радикальні заяви про «звільнення глобальної історії від національних історій» і про новий ракурс «глобалізованої історії». Поняття «глобалізація історії» було введено в канву сесії, організованої німецьким істориком С.Поппом. Дискусія зосередилася навколо співвідношення глобального, національного й місцевого в історієписанні, причому йшлося як про розмивання поняття «вітчизняна історія» під впливом глобалізаційних процесів, так і про «другий поворот від національного до

локального» (Дж.Бентлі). Як зауважує з цього приводу В.Тишков, саме місцеві версії історії здатні надавати національним наративам більш складного, інклюзивного характеру, і саме на цьому шляху, поряд із вписуванням їх у всевітньо-історичний контекст, відбуватиметься відхід від традиційного бачення історії та перегляд самих версій національних історій¹⁷.

Обрис майбутнього наративу: суб'єктивне бачення

Що ж до конкретики, то тут можна пропонувати безліч варіацій. Але, здається, нікого переконувати не треба в тому, що схема, закладена в моделі прийнятих в нашій країні історичних «синтез», далека від оптимальної, а з огляду на європейські стандарти – явно застаріла. По-перше, вона хибує на лінійність уже тому, що будується «за періодами», не враховує відхилень в історичному часі. По-друге, вона не вільна від проявів етноцентризму. По-третє, у ній зовсім не проглядається бодай натяк на теорію, методологію, стан розробки проблеми. Коли після короткого вступу читача занурюють у реалії первісного світу з докладним переліком майже всіх слідів перебування первісної людини на сучасній українській території, археологічних культур, бажання читати далі в нього може взагалі зникнути.

Навряд чи в багатотомній історії України можна буде обійтися без ґрунтовного теоретичного розділу – з окресленням поля дослідження, його специфічності, методології, методів і т.п. Читач має розуміти, які нові наголоси при цьому з'являються: приміром, перенесення центру уваги з часу на простір, із пошуку універсальних закономірностей на локальні прояви, переосмислення ролі кордонів тощо. А головне – із перших сторінок праці він має усвідомити, що протягом століть майбутня територія України перебувала у зонах різних цивілізаційних впливів, і що тією чи іншою мірою їх відлуння ми відчуваємо до сьогодні.

Щоб історія була цікавою, необхідно насамперед звільнити її від безальтернативної канонічності, знаходити в ній місце для гіпотез, принципів, зіставлень, нетрадиційних ходів. Не «зшивати» воедино те, що не було цілісністю, і не відшукувати мотиви цілепокладання (прагнення до соборності) там, де вони реально не проглядалися. Не робити власну націю фокусом Ойкумени і не шукати її там, де її не було. Чітко визначати статус кожної з частин її території на кожному історичному етапі й не боятися, що з визнанням статусу периферійності народ «втрачатиме обличчя». Навпаки, простеження (за моделлю С.Роккана) варіантів горизонтальної периферійності (за принципом віддаленості чи відмінностей) і вертикальної периферійності (за принципом підпорядкованості) здатне підвести науковий ґрунт під модель аналізу залежностей. Можливо, на цьому шляху вдасться нарешті відійти від антиісторичної моделі «700-літньої колоніальної залежності України».

Здається, що до створення повнокровної історії України чималою мірою може прислужитися наявний уже зарубіжний досвід написання «перехресних», «пов'язаних» історій. Інноваційність тут полягає у зміні кута зору на

¹⁷ Тишков В.А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. – 2011. – №2. – С.3–23.

поняття гегемонізму, колонізаторства й узагалі на традиційну систему ієрархій в історичній ретроспективі. Там, де прийнято бачити насамперед односпрямований імперський чи якийсь інший геополітичний тиск, пропонується спостерігати спонтанні «пучки відносин» («bundles of relation»), в яких визначальними виявляються перехресні культурні впливи.

Концепти «пов'язаної», «спільної», «інтегрованої» («connected», «entangled», «shared», «integrated») історії з'явилися в руслі «культурного повороту», з одного боку, і соціологічних «мережевих парадигм» – з іншого. Компаративна історія не є чимось новим. Згадаймо, як обстоював переваги історії «поверх кордонів» М.Блок на XIX Міжнародному конгресі з історичних наук в Осло (серпень 2000 р.). Але доволі довго вона існувала в режимі синхронії, а діакронічна взаємодія, у тому числі між різними інтелектуальними традиціями, залишалася в тіні. Запропонована французькими істориками М.Вернером та Б.Циммерманом ідея «перехресної історії» («histoire croisée») виходила із заперечення простих лінійних «трансферів» – передачі інформації від однієї культури до іншої. На їхнє переконання, має йтися про рух у різних напрямках (ре-трансфери) і про діалог культур як «взаємопереплетення» («intersection»). У такому баченні певні цілісності репрезентуються не просто у відношенні одна до іншої, а одна через іншу, як рухомі, активні, взаємодіючі, із власними механізмами циркуляції¹⁸. Поняття трансферту (культурного перенесення) виявилось зручним для пояснень впливу множинних і різнобічних взаємозв'язків, взаємообмінів, взаємовпливів на формування ідентичностей, поведінкових стереотипів, образів минулого.

Уявлення про те, як працює модель трансферів, можна створити на прикладі спільного проекту британського, французького та ірландського товариств із дослідження XVIII ст., який має назву «Франція, Великобританія й Ірландія: культурні трансфери та циркуляція знань у вік Просвітництва». Спільними зусиллями відшукуються відповіді на питання: хто виступав у ролі культурних посередників, через які канали відбувалися культурні взаємовпливи, що це дало в підсумку для всіх трьох учасників процесу, який вплив ці трансфери справляли на формування національних ідентичностей. Обмін думками з цих питань відбувається на щорічних наукових конференціях¹⁹. Інший різновид «інтегрованих» історій оперує концептами «пов'язаності», «спільності», «транснаціональності» та якоюсь мірою виявляє претензію на заміщення національних мастер-наративів.

Автори нових підходів відчують вразливість гегемоністських схем в історієписанні та прагнуть замінити їх більш гнучкими, коли замість одного «центру впливу» фігурують декілька з різних сторін. Рух ідей представляється у вигляді «човникових переміщень» і постійного діалогу між різними референтами.

Найбільш послідовним прибічником такого погляду виступає шведський

¹⁸ Werner M., Zimmerman B. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity // History and Theory. – 2006. – Vol.45. – №1. – P.30–50.

¹⁹ Див., напр.: Anglo-French attitudes: comparisons and transfers between English and French intellectuals since the XVIII century / Ed. by Ch.Charle, J.Vincent, J.Winter. – Manchester, 2007.

історик Р.Тоштендаль, у чиему баченні перехресна, або транснаціональна, історія («histoire croisée») пов'язані з перенесенням акцентів із методів на оптимальні норми та у цьому розумінні означають рух у напрямі глобалізації історії. Але водночас вихід за межі національного контенту дає змогу осмислити такі аспекти минулого, які раніше залишалися в тіні національної проблематики. Уже з кінця XIX ст., із початком методологічного етапу в історієписанні, вибір того чи іншого періоду національного розвитку як наукової проблеми перестав превалювати. Спеціалізація відродила інтерес до локальної історії, історії великих і малих міст, а також історії індустрії та праці. Рух у напрямі глобальної чи транснаціональної історії, який відтоді виявив чимало цікавого, приміром на ґрунті порівняння політичних та адміністративних інститутів у різних країнах і регіонах, «історики можуть визнавати чи не визнавати». Для когось найважливішим уявляється вивчення менталітету чи культури, інші наголошуватимуть на важливості глибокого студіювання економічних умов або політики. У будь-якому разі маємо справу з фрагментацією історичної дисципліни, що стала очевидною на рубежі XX–XXI ст. і залежить від домінуючих у професійній свідомості істориків оптимальних норм. Завдяки впливу суміжних дисциплін в історії з'явилися нові грані, вона стала менш політизованою. Змінився, отже, сам різновид глобалізму, визнаний в історієписанні²⁰.

Теоретичну базу для «перехресних» історій здатна створити концепція глобалізації, запропонована Р.Робертсоном. Найбільш наочний зв'язок глобального й локального він бачив у тому, що локальні (у тому числі цивілізаційні) ідентифікації та специфічні місцеві форми культури є зворотним боком і прямим наслідком стимульованої глобалізаційними процесами універсалізації зв'язків між людьми²¹. До аналогічних висновків підводить реконструкція моделі центр-периферійних відносин у постколоніальному дискурсі й нове бачення проблеми «іншого», зокрема у праці Е.Саїда. Переосмислення поняття «цивілізація», що вважається основою європоцентристської риторики, дає змогу відмовитися від примітивних бінарних опозицій типу «передове – відстале», «Європа – не-Європа» і подивитися на проблему домінування та центр-периферійних відносин із позицій взаємовпливів і взаємодій. Німецький історик Ю.Остергаммель на матеріалі XIX ст. вже перевіряв продуктивність конвергентної, симетричної версії порівняльного описання, яка враховує і спільні риси, і відмінності у розвитку народів та культур, роблячи основний наголос на їхньому взаємопроникненні. Він довів, зокрема, що конвергенція й дивергенція в історичному процесі співіснують на основі принципу доповнюваності, і завдання історика – цей зв'язок побачити й дослідити. Історія культурних трансферів розглядається при цьому як найважливіша галузь порівняльної історії²².

Цікаві зразки «взаємопорівняльного» підходу демонструє французький історик А.Станціані на основі вивчення російських реалій. Свою мету він бачить

²⁰ Тоштендаль Р. Професіоналізм істориків становиться глобальним? // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. – С.93–101.

²¹ Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity // Global Modernities / Ed. by C.M.Fetherstone, S.Lash, R.Robertson. – Langman, 1995. – P.25–44.

²² Остерхаммель Ю. Трансформация мира: история XIX века // Ab Imperio. – 2011. – №3. – С.24, 33, 58.

не стільки в тому, щоб створити якусь спільну порівняльну модель, скільки в тому, аби «примирити особливості специфічного шляху того чи іншого регіону зі зв'язками, взаємним обміном і динамікою, притаманним цілому». Зіставляти різні території він намагається, не спираючись на якийсь ідеальний тип чи статичні форми протиставлення (Росія – Захід), а навпаки – з урахуванням феномена взаємного обміну й запозичень. Такий підхід дослідник прямо пов'язує з впливом «перехресних» історій, але критерії порівняння в нього менш суворі. Насамперед його хвилює проблема: як уникнути двох підводних каменів компаративістики – застосування тавтологічних моделей, з одного боку, і звичайного протиставлення двох об'єктів – з іншого²³?

Сумніви такого плану легко зрозуміти. Але слід згадати методологічну настанову А.Тойнбі: хоч «дух національного» завжди з особливою силою впливав на істориків, вони мають навчитися розглядати себе як частину більш широкого універсуму. Навіть історія такої великої держави, як Великобританія, не піддається осмисленню розумом сама по собі, без урахування зовнішніх впливів на неї. Простежуючи, приміром, зв'язки між конкретними суспільствами різних епох – західним та еллінським, дослідник застосовував до них метафору «синовньо-батьківська». А для Русі він уважав прийнятною формулу форпосту, звертаючи увагу на те, що зовнішній тиск на неї і зі сходу, і з заходу був безперервним²⁴.

Отже, історію жодного народу не можна зрозуміти поза прямими й опосередкованими, не обов'язково синхронними у часі, зовнішніми зв'язками та факторами тиску. Україні це стосується тим більшою мірою, що бездержавність і розчленованість були її «родовими прокляттями». Тому для початку варто виділити ті цивілізаційні «плити», які визначали межі «свого» простору для наших предків. Для часів античності це ареал Середземномор'я, Чорного моря, для раннього середньовіччя – Балто-Чорноморське «міжмор'я» з головною водною артерією – шляхом «із варяг у греки», для раннього нового часу – трикутник Варшава – Стамбул – Москва з численними залежними й напівзалежними територіями. З утворенням у середині XVII ст. Вестфальської системи держав українські землі опиняються у зоні впливу кільця, що складалося з двох частин – західне напівкільце утворювали Річ Посполита, Швеція й Австрія, а східне – Російська та Османська імперії. На кінець XVIII ст. конфігурація кільця змінюється кардинально: зникає з політичної карти польсько-литовська держава, втрачає геополітичну міць Швеція, а долю України вершать дві потужні імперії – Російська й Австрійська (з середини XIX ст. – Австро-Угорська). Утім, Польща остаточно не зникла – реанімована у вигляді Царства Польського під скіпетром Романових після війни з Наполеоном, вона суттєво впливала на ситуацію на Правобережній Україні, де елітні прошарки за етнічною ознакою були переважно польськими.

За підсумками Першої світової війни Польщі вдалося взяти реванш – відновити не тільки свою державність, але й систему підпорядкування їй західних земель України й Білорусі. На роль нових політичних гравців у

²³ Станциани А. Взаимное сравнение и история: Некоторые предложения, подсказанные изучением российского материала // Там же. – №4. – С.35–37.

²⁴ Тойнби А.Дж. Постигание истории. Избранное. – Москва, 2001. – С.26–45, 147.

південній частині «міжмор'я» почали претендувати Румунія та Чехословаччина. Підсумком Другої світової війни стало нове переформатування територій зі значним розширенням зони радянського впливу. До Західної України, інкорпорованої 1939 р., і Північної Буковини, що опинилася у складі СРСР наступного року, у 1945 р. додалося Закарпаття, а ще за 9 років – Кримський півострів. У результаті у складі України опинилася доволі строката суміш периферій різних держав, які в термінології російського політолога М.Ільїна мають назву «орієнтирів»²⁵. Для жодної з них, крім Криму, якогось спеціального статусу запропоновано не було, що породило чимало проблем.

Не менш складне завдання – визначення ареалів конкретних впливів і взаємодій. Для певного часового відрізка воно розв'язується доволі просто, але нас цікавлять тривалі часові пласти, що піддавалися постійним змінам. Тут головний орієнтир – кордон, здатний, як показує досвід, виконувати функцію нової пояснювальної парадигми. А.Капшлер, приміром, вважає, що дослідження специфічного способу життя містечок обох австро-російського кордону може стати внеском як в історію імперій Габсбургів та Романових, так і в нову транснаціональну історію України. І зовсім не охоплюваний дослідженням географічний простір відіграє тут ключову роль. Трьом історикам із Віденського університету вистачило спостережень над трьома парами прикордонних містечок з австрійської Галичини й російського Поділля, щоб передати специфічну атмосферу життєвого укладу дворян, купців, паломників, біженців, контрабандистів на пограниччі впродовж 1772–1918 рр. – з особливим акцентом на співіснуванні українців, поляків, євреїв. Паралельно з'явилася друком монографія одного з них, спеціально присвячена Бродам у ХІХ ст. Мікрорівень у підходах і тут не став на заваді серйозним методологічним новаціям. Варто було лише зі знанням справи подивитися на пограниччя як перетин різних просторів – реальних і візуальних, щоб істотно похитнути традиційні уявлення про периферійність, багатокультурність, поліконфесійність тощо²⁶.

Які перспективи обіцяє введення вітчизняної історії в такий «інтегративний» контекст? Яких вад у системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілісності, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» та у широкому геополітичному контексті привабливе не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

До речі, певні ознаки такого підходу вже можна спостерігати у присвячених українським сюжетам працях Т.Снайдера. Книга «Перетворення націй» писалася ним в 1999 р., коли «пов'язані» історії ще не дістали усталеного ім'єні. Але вже тоді молодий історик знайшов хоч і не безспірний, утім доволі оригінальний ключ для пояснення того, як з однієї – польської – ранньомодерної

²⁵ Ильин М. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – №1. – С.101–131.

²⁶ Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B. Getrennt doch verbunden: Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772–1918. – Wien, 2011; Kuzmany B. Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien; Köln; Weimar, 2011.

національної ідеї постали чотири модерні – польська, українська, литовська й білоруська, і як надалі проекти створення на цьому фундаменті національних держав часто мали непередбачувані результати. Особливо показовим у цій праці є зафіксоване автором прагнення уникати проєкції пізніх політичних форм на попередні періоди й зосередити увагу на окремих місцевостях, щоб побачити зміни в національних ідеях, рухах та їхніх вимогах.

Сучасні національні ідеї, зауважує Т.Снайдер, зародилися в тісному контакті з суперниками з минулого. Не дивно, що твердження про тяглість і справедливість стали головними опорами національних історій. Але національні ідеї, дотримуючись традиції, виявляються неповороткими на практиці. Найефективніші національні ідеї взагалі сприймають минуле помилково; коли ж пропонують новації, то незграбно закликають до змін в ім'я тяглості. Автор переконаний: «Сперечаючись із метаісторією, ми ризикуємо перейняти її правила гри, а безглуздя, перевернуте з ніг на голову, так і залишиться безглуздем. У цьому немає синтезу, самі лише тези й антитези»²⁷.

Про національну історію, як і про національну ідею чи націоналізм, не можна розмірковувати без певної емоційної налаштованості. Тут ніколи не буде однозначності в підходах: адже й сам історичний досвід реалізації національних ідей, і, особливо, рефлексії щодо нього в різних людей відмінні. Але щоб не опинитися вкотре в пастці есенціалізму, варто уникати апіорних узагальнень і розглядати конкретні ситуації та взаємовпливи. У цьому, на мій погляд, і полягає пріоритетність локально-регіональних рівнів в оновлюваних національних наративах.

²⁷ Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С.24–27, 34.

In this work to the critical review subjected the domestic view of the grand-narrative as the tracing in the «big format» of the main stages of the evolution – all the way from appearance of settled population on the territory of modern Ukraine to nowadays. Author proposes the local-regional scheme of historical representation with the accent on the crossed cultural influences as the alternative.

Keywords: narrative, Lyotard, locality, regionalization, borderland.

